

Obecné pojednání o odpovědnosti právní

Právní odpovědnost jako součást odpovědnosti společenské

Dříve než přikročíme k vlastnímu vymezení a systematizaci finančně právní odpovědnosti (resp. k jejímu zařazení do právního řádu České republiky a následnému bližšímu popisu v rámci jednotlivých pododvětví finančního práva, kterými je *de lege lata* upravována), je třeba si uvědomit několik základních souvislostí. Obecně platí, že „chceme-li zkoumat určitý společenský jev (v našem případě jeden z druhů právní odpovědnosti), je třeba jej zkoumat v objektivních souvislostech jiných společenských jevů, s nimiž souvisí a v nichž je jako systém nižšího řádu obsažen.“¹

S termínem „odpovědnost“ totiž není spojeno jen hledisko právní, byť se mu v této práci dostává zdaleka největší pozornosti, ale také (a možná v některých případech by se dnes dokonce dalo říci hlavně) hledisko morální, politické, ekonomické a mnohá další. Z tohoto důvodu považuji za vhodné vedle tradičního vymezení odpovědnosti podle právní teorie alespoň krátce pojednat o vztahu tohoto institutu k jiným, mnohdy neméně významným druhům odpovědnosti společenské.

Společenská odpovědnost

Finančně právní odpovědnost (jako specifická odvětvově právní odpovědnost) je součástí **systému právní odpovědnosti** . Ta je však pouze **jedním z druhů společenské (sociální) odpovědnosti** , která dále zahrnuje např. odpovědnost morální nebo odpovědnost politickou. Podle některých autorů je

¹ blíže viz Průcha, P.: Správně právní odpovědnost se zaměřením na problematiku stíhání přestupků. Brno, UJEP, 1988, str. 11 a násl.

dokonce sama právní odpovědnost problematikou nejen ryze právní, ale také problematikou etickou, filozofickou, sociologickou a mnohdy i ekonomickou².

Právní odpovědnost v souladu s výše uvedeným nelze považovat za nejvyšší a nejobsáhlejší odpovědnostní systém ve společnosti. Ten představuje obecná sociální (společenská) odpovědnost, do které právní odpovědnost náleží jako jeden z jejích subsystémů, jako jedna z vrstev ve společenské struktuře odpovědnosti.³ Nelze než souhlasit s názorem, že „charakteristika právní odpovědnosti musí tedy vycházet u charakteristiky obecné sociální odpovědnosti.“⁴ Různé formy a odpovědnostní nástroje v běžném životě vystupují vedle sebe a v mnoha aspektech se nutně vzájemně prolínají a doplňují.⁵ Může nastat situace, že určitým jednáním (či opomenutím) budou porušeny různé druhy sociálních norem a nastoupí více druhů odpovědnosti. Poměrně složitý proces rozlišování jednotlivých odpovědnostních stupňů je pak významný např. při odlišení různých katalogů sankcí, kterými dotčené odpovědnostní systémy disponují.⁶ Vztah vybraných druhů společenské odpovědnosti nejlépe ilustruje následující schéma.

Rozlišujeme (společenskou) odpovědnost:

- právní odpovědnost
- morální odpovědnost
- politickou odpovědnost
- ...

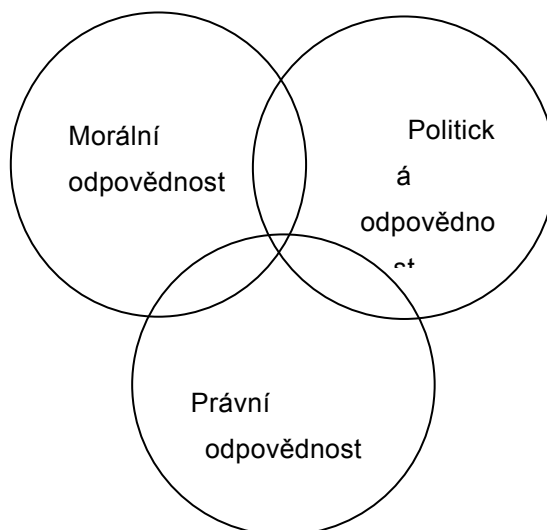

Schéma A: Rozlišení právní odpovědnosti

² viz Boguszak, J, Čapek, J.: Teorie práva. Praha, CODEX Bohemia, 1997, str. 141

³ k dalším v literatuře výslovně zmiňovaným subsystémům sociální odpovědnosti viz např. Hajn, P.: Riziko a odpovědnost v hospodářské praxi. Praha, Svoboda, 1984, str. 17 a násl.

⁴ srovnej Průcha, P.: Správně právní odpovědnost se zaměřením na problematiku stíhání přešupků. Brno, UJEP, 1988, str. 11

⁵ viz též Weinberger, O.: Norma a instituce. Brno, MU, 1995, str. 67

⁶ viz Gerloch, A.: Teorie práva. 2. vydání. Dobrá voda, Aleš Čeněk, 2001, str. 155

Právní odpovědnost

Definice právní odpovědnosti

Právní odpovědnost patří mezi nejstarší základní právní instituty. Každý právní systém se totiž (dříve či později) musí zabývat otázkou, zda a jakým způsobem bude reagovat v případech, kdy se subjekt práva bude chovat v rozporu s kogentní právní normou.

Řešení výše položené otázky nám poskytuje právě institut odpovědnosti a způsob její právní regulace. Za jeden z nejdokonalejších právních systémů lze (nejen) v tomto směru označit starověké římské právo, které se stalo inspirací i pro novodobé právní úpravy.⁷

Úprava odpovědnostních vztahů⁸ je předmětem zájmu celé řady právních odvětví, a to z oblasti soukromého i veřejného práva. Tyto vztahy mají, přestože je způsob jejich regulace v jednotlivých právních odvětvích značně rozdílný, v mechanismu svého působení v zásadě společné cíle (viz níže).

Obecná teorie práva definuje právní odpovědnost jako „uplatnění nepříznivých právních následků stanovených právní normou vůči tomu, kdo porušil právní povinnost“⁹. Lze se též setkat s vymezením právní odpovědnosti jako „zvláštní formy právního vztahu, ve kterém dochází na základě porušení právní povinnosti ke vzniku nové právní povinnosti sankční povahy“¹⁰. Odpovědnost v sobě tedy zahrnuje pro subjekt nepříznivé právní následky a rovněž státní donucení, které vede k realizaci sankce nebo k nucenému splnění právní povinnosti. S uvedeným tvrzením koresponduje definice odpovědnosti jako „právního vztahu, jehož obsahem je existence zvláštních povinností, které jsou subjektu uloženy vedle nebo na místo povinností stanovených původním právním vztahem, jehož fungování bylo protiprávním jednáním odpovědného subjektu narušeno. Tento nově vzniklý právní vztah, který má svůj původ právě v jednání

⁷ k historii (veřejnoprávní) odpovědnosti blíže viz např. Brejcha, A.: Odpovědnost v soukromém a veřejném právu. Praha, ASPI Publishing, 2000, str. 48 a násl.

⁸ Právní odpovědnost pochopitelně nelze chápat pouze jako institut, ale jako právní vztah, v němž svou nezpochybnitelnou roli hraje mj. subjekt (pachatel deliktu).

⁹ viz Harvánek, J. a kol.: Právní teorie. Brno, IURIDICA BRUNENSIA, 1998, str. 234

¹⁰ viz Gerloch, A.: Teorie práva. Dobrá voda, Aleš Čeněk, 2001, 2. vydání, str. 156

zakládajícím právní odpovědnost, se proto často nazývá také odpovědnostním právním vztahem a povinnost, která je součástí jeho obsahu, odpovědnostní povinností.¹¹

Následky porušení právní povinnosti

Při vymezení pojmu právní odpovědnost byly zmíněny některé ze sankčních postihů, které vyplývají z protiprávního chování. Je tedy na místě uvést jednotlivé druhy pro subjekt deliktu nepříznivých následků. V úvahu podle teorie práva¹² připadají:

- trvání původní (primární) povinnosti a možnost jejího vynucení právem stanoveným způsobem;
- vznik nové (sekundární) povinnosti – jedná se o tíživý následek (sankci), který je přímým důsledkem porušení právní povinnosti;
- jiné právní následky (např. neplatnost právního úkonu).

S konkrétním porušením právní povinnosti nemusí být spojen pouze jeden v výše uvedených následků, ale může nastoupit i více z nich.

Základní klasifikace právní odpovědnosti

Odpovědnost je v právu vykládána zpravidla ve dvojím pojetí, negativním a pozitivním. **Pozitivní pojetí** (označované též jako aktivní nebo perspektivní) přitom ztotožňuje právní odpovědnost s povinností dostát svým závazkům (resp. povinnostem), která dle této teorie vzniká již v okamžiku vzniku daného závazku. V tomto pojetí jde však o odpovědnost spíše v rovině morální než právní, neboť v rovině čistě právní logiky zde odpovědnost za splnění povinnosti prakticky splývá s primární povinností.

Naproti tomu **pojetí negativní** (pasivní, retrospektivní) stojí na myšlence, že právní odpovědnost nastupuje až sekundárně, a to k ochraně ohroženého

¹¹ viz Brejcha, A.: Odpovědnost v soukromém a veřejném právu. Praha, ASPI Publishing, 2000, str. 25 a násl.

¹² viz Gerloch, A.: Teorie práva. Dobrá voda, Aleš Čeněk, 2001, 2. vydání, str. 157 a Boguszak, J., Čapek, J.: Teorie práva. Praha, CODEX Bohemia, 1997, str. 143

či porušeného primárního právního vztahu. Je proto vymezována jako druhotný (sekundární) právní vztah, který je odlišný od vztahu primárního. Výsledkem působení institutu právní odpovědnosti podle negativního chápání je zjednání nápravy, odstranění důsledků vzniklých protiprávním jednáním a nastolení stavu, který je v souladu s právem.

Způsoby chápání právní odpovědnosti	
Pozitivní (aktivní, perspektivní)	Negativní (pasivní, retrospektivní)

Tabulka 1: Způsoby chápání právní odpovědnosti

Právní odpovědnost je pro lepší pochopení v teorii členěna mnohými způsoby. Rozlišuje se například odpovědnost:

- ústavní
- správně právní (administrativní)
- soukromoprávní (civilní)
- trestní
- mezinárodněprávní¹³.

Další velmi častou variantou klasifikace právní odpovědnosti je dělení za použití kritéria zavinění a možnosti vyvinění (exkulpace), případně liberace. Takto je v právu koncipována odpovědnost subjektivní a objektivní. O subjektivní právní odpovědnosti hovoříme tehdy, pokud odpovědnostní právní vztah vznikne v důsledku zavinění odpovědného subjektu. Někdy (ve finančním právu by se dalo říci typicky) se však lze v právu setkat s odpovědností objektivní, s odpovědností za protiprávní stav. Jedná se zejména o případy, kdy je obecný zájem na zjednání nápravy natolik silný, že právo reaguje konstituováním vzniku právní odpovědnosti i bez ohledu na zavinění. Podrobnější způsob tohoto členění odpovědnosti naznačuje následující tabulka:

¹³ viz Madar Z, a kol.: Slovník českého práva. Praha, Linde, 2002, str. 639

Právní odpovědnost dle kriteria zavinění			
Odpovědnost za zavinění (úmyslné či nedbalostní)		Odpovědnost bez ohledu na zavinění	
Čistá subjektivní odpovědnost (úmyslná neboli dolózní či nedbalostní neboli kulpózní)	Odpovědnost za presumované zavinění (s možností exkulpace)	Objektivní odpovědnost s možností liberace (tj. lze se bránit jen z důvodů vymezených zákonem)	Absolutní odpovědnost bez možnosti liberace (tj. nelze se bránit z žádného důvodu)

Tabulka 2: Právní odpovědnost dle kriteria zavinění

Jak již bylo řečeno výše, institutem právní odpovědnosti reaguje právo na protiprávní chování subjektů práva. Cílem odpovědnosti, respektive odpovědnostních právních vztahů, je tedy přimět subjekt k takovému chování, které neodporuje objektivnímu právu¹⁴.

Vztah právní odpovědnosti k jiným disciplínám

Odpovědnost je jako sociální kategorie zkoumána řadou společenských věd, z nichž výsostně postavení zaujímá především **filosofie**.¹⁵

Právní odpovědnost se v moderním právu (resp. v moderní právní kultuře) vždy opírá o určitá filosoficko etická východiska. Nastavení právní odpovědnosti se proto musí nutně odvíjet od jisté „koncepce světa, společnosti a postavení jednotlivce ve světě a společnosti.“¹⁶ Při bližším zkoumání postupného vývoje právní úpravy odpovědnosti lze mnohdy vysledovat až protikladné změny v názorech na roli (místo) člověka ve společnosti, na vztah jeho svobod a

¹⁴ srovnej Brejcha, A.: Odpovědnost v soukromém a veřejném právu. Praha, ASPI Publishing, 2000, str. 21

¹⁵ viz Průcha, P.: Správně právní odpovědnost se zaměřením na problematiku stíhání přestupků. Brno, UJEP, 1988, str. 12 a násl.

¹⁶ viz Boguszak, J, Čapek, J.: Teorie práva. Praha, CODEX Bohemia, 1997, str. 141

povinností a v nejširším pojetí až na smysl jeho života. Právo pak v souladu s platnou „filosofickou“ koncepcí utváří určité mantinely, jakýsi „právně institucionální rámec“, v němž je dán prostor pro (poněkud omezenou) oscilaci mravní i politické kultury. Je třeba zdůraznit, že právo je nadáno pouze omezenou schopností postihovat to, za co může být určitý subjekt odpovědný právně.¹⁷ Hodnocení chování však bývá víceúrovňové, kromě práva se do něho zapojují též odpovědnostní normy z jiných sociálních oblastí. I při sebedokonalejší pozitivně právní úpravě zde proto nutně zůstává prostor pro další – etické – stránky odpovědnosti.

Značný prostor pro řadu zajímavých úvah nabízí i pohled na **vztah práva a morálky**, protože morálka obsahuje snad nejrozsáhlejší způsob chápání odpovědnosti. Morální a právní odpovědnost se částečně překrývají, ponechávají si však každá určitou svébytnou výseč společenských vztahů, v níž hodnocení podle druhé z nich není relevantní. V morálních kategoriích je vyjádřeno mravní hodnocení lidského chování. Jedná se zejména o vnímání protipólů, jakými jsou dobro a zlo nebo spravedlnost (justitia) a nespravedlnost.¹⁸ Jakkoli je řada právních (obzvláště pak finančně právních) norem podle mého názoru spíše amorálních, nelze vztah práva a morálky zcela opomíjet či podceňovat. V rámci „prevence“ v širším slova smyslu je pro právo jistě příznivější, když jsou jeho normy vnímány jako spravedlivé. Je tak dán větší zájem subjektů práva na jeho dodržování a tím i předpoklad snížené nutnosti aktivace norem odpovědnostních.

¹⁷ Z filosoficko-sociologického hlediska se v případě odpovědnosti jedná zejména o problém míry schopností a možností člověka vystupovat jako subjekt svých činů. Sociologie přitom klade důraz na uvědomění si potřeby svých činů a umění řídit se při svém jednání takovými motivy, za které jsme připraveni se následně odpovídat sobě i společnosti.

Schopnost jedince jednat odpovědně, být schopen pohotově jednat podle požadavků norem je obsahem definice odpovědnosti z hlediska psychologie. Zde má odpovědnost charakter povinnosti, jež úzce souvisí s přesvědčením a soustavou hodnot každého jedince. Považujeme-li někoho za odpovědného, znamená to především, že je schopen vysvětlit proč jednal právě tím kterým způsobem. Z pohledu „efektivnosti“ (nejen) právní odpovědnosti je však vždy nezbytné, aby byl co nejpřesněji vymezen okruh odpovědnosti jednotlivých osob. Příliš „globálně“ pojatá odpovědnost vede spíše k „obecné neodpovědnosti“, tedy ke stavu, kdy konkrétní odpovědnost nepociťuje žádný z možných subjektů.

blíže viz Hartl, P.: Psychologický slovník. Praha, nakl. Budka, 1993, str. 127; Duruzoi, G., Roussel, A.: filosofický slovník. Praha, EWA Edition, 1994, str. 206 a Anzenbacher, A.: Úvod do etiky. Praha, Zvon, 1991, str. 15

¹⁸ Například již Aristoteles rozlišoval spravedlnost podílnou (resp. distributivní), která přiděluje nestejným různě (tedy ve finančním právu by se jednalo o princip progresivního zdanění ve smyslu máš větší majetek – plať vyšší daně), a spravedlnost směnnou, která se snaží o ekvivalenci. Blíže ke vztahu práva a morálky např. Harvánek, J. a kol.: Právní teorie. Brno, IURIDICA BRUNENSIA, 1998, str. 36 nebo pojetí práva a mravnosti podle E. Chalupného in Večeřa, M., Urbanová, M.: Sociologie práva v textech. Brno, MU, 1998, str. 59 a násl.

Ačkoliv je již ústavou dáno, že neznalost zákona neomlouvá, je v zájmu dodržování základních principů právního státu dostatečně informovat veřejnost (subjekty práva) zejména o nově přijímané právní úpravě a v případě potřeby též vysvětlit smysl a význam daného ustanovení právní normy.

K **politické odpovědnosti** má podle mého názoru nejbližše odpovědnost ústavně právní, v literatuře někdy *expresis verbis* přímo označovaná jako odpovědnost ústavně politická.¹⁹ Pro tvrzení, že u odpovědnosti v ústavním právu lze v řadě ohledů vysledovat nejen právní, ale i politický charakter, lze nalézt hned několik argumentů. Příslušný subjekt (ústavní činitel) zde například odpovídá za následky své činnosti (spočívající např. v porušení nebo ohrožení ústavou chráněných zájmů) i v případech, kdy daným jednáním nebyla naplněna žádná ze skutkových podstat deliktů právních. Odpovědnost pak nemusí být vymáhána toliko orgánem, jemuž je ústavní činitel odpovědný, ale mimo jiné též změnou (volebních) preferencí. Hrozba případného odvolání, resp. znovu nezvolení do funkce jako potenciální sankce může být v mnoha případech pro subjekt velmi účinným „motivačně prevenčním opatřením.“

V souladu s výše uvedeným proto společenská odpovědnost není chápána jen v retrospektivním slova smyslu (charakteristickém pro odpovědnost právní), ale rovněž v pojetí aktivním. Lze ji tedy vymezit poněkud širěji jako svědomité plnění povinností, příkazů a zákonů.²⁰

¹⁹ viz též Filip, J.: Ústavní právo. 1. díl. Základní pojmy a instituty. Ústavní základy ČR. Brno, MU, 2003 nebo Madar, Z. a kol.: Slovník českého práva. Praha, Linde, 2002, str. 885 a násl.

²⁰ srovnej Průcha, P.: Správně právní odpovědnost se zaměřením na problematiku stíhání přestupků. Brno, UJEP, 1988, str. 11 a násl.